

МОВА ЗАСОБІВ МАСОВОЇ КОМУНІКАЦІЇ

УДК81'38

Ангеліна Ганжа

СПЕЦИФІКА ЛІНГВАЛЬНОГО КОНТЕНТУ УКРАЇНСЬКИХ ДОКУМЕНТАЛЬНИХ ФІЛЬМІВ ПРО В. ВЕРНАДСЬКОГО

У статті проаналізовано особливості мовного контенту документальних фільмів «Одкровення академіка Вернадського», «У пошуках живої речовини», створених з нагоди 150-річчя від дня народження вченого. Досліджувані медіапродукти інтерпретовано як біографічні інсталяції, що й визначило їх мовно-культурне декодування.

Ключові слова: документальний фільм, В. Вернадський, лінгвальний контент, інсталяція, декодування.

The article analyzes the features of the language content of the documentaries «The Revelation of Academician Vernadskyi», «In Search of Living Substance», created on the occasion of the 150th anniversary of the scientist. The media products under study were interpreted as biographical installations, which determined their linguistic and cultural decoding.

Key words: documentary, V. Vernadskyi, lingual content, installation, decoding.

Відзначення століття Національної академії наук України цілком закономірно привернуло увагу науковців до сучасної рецепції й переосмислення доробку академіка В. І. Вернадського. Важко не погодитись із В.М. Даниленком, автором монографії «В.І. Вернадський. Простір життя і думки», що «українських вчених хвилювали насамперед два питання:

внесок видатного вченого в організацію та зміст української науки і ставлення його до українського питання й особливо до української державності» [Даниленко 2019: 7]. Серед розмаїття джерел, що вийшли друком у другому десятилітті ХХІ ст., дослідників теми «В. Вернадський і Україна» – як симпатиків наукового світогляду першого президента Української академії наук, так і його опонентів – зацікавить академічне видання у двох книгах «В.І. Вернадський і Україна: з листування» (2018–2019). У цій книзі вміщено 690 листів (переважна більшість яких оприлюднена вперше) та значний за обсягом і цінний за довідково-інформаційним наповненням блок наукових коментарів до документів. Ґрунтовно опрацьований епістолярій вченого дає змогу скласти уявлення про мотивацію деяких гостро дискусійних позицій фундатора Української академії наук, зокрема й щодо т. зв. «насильницької українізації» та ставлення до української мови. Аргументовану візію «українського питання» в науковому світогляді та суспільно-політичному дискурсі В. Вернадського запропонували К. Ситник та Т. Бевз у монографії «Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Вчений» [Ситник 2017], в якій зроблено вдалу спробу досягнути особистісну еволюцію «параболічного й багатогранного» академіка.

Національна академія наук України, Комісія НАН України з розробки наукової спадщини академіка В. І. Вернадського, Національна бібліотека України ім. В. Вернадського провели вже ХХІХ читання академіка В. І. Вернадського. Згаданий захід традиційно відбувається щороку в день народження видатного вченого. Якщо лише побіжно нагадати тематику цих читань упродовж останніх кількох років – «Розвинуте наукове середовище – неодмінна умова формування креативного вченого», «В. І. Вернадський і становлення фундаментальної науки в Україні», «Ноосферна цивілізація – світ науки, інженерії, технологій», «Розвиток науки – стратегія забезпечення майбутнього», «Незмінні ідеї, що змінюють світ», «Спадщина В.І. Вернадського – невичерпне джерело сучасного наукового пошуку і цивілізаційного поступу» та ін. – виразно вияскравлюється висновок, що проблема створення потужного мультидисциплінарного наукового середовища, яке

б відкривало широкі можливості для взаємозбагачення різних наукових галузей, взаємопроникнення ідей і методів, над якою свого часу працював В. Вернадський, є об'єктивною потребою і сучасної науки початку XXI ст.

Постать академіка В. І. Вернадського не обійдена увагою українського й зарубіжного кінематографу. Серед перших згадують фільм «Биосфера! Время осознания = Biosphere! Time to apprehend» (1974, Київська студія науково-популярних фільмів), в якому оприятлено думки В. І. Вернадського про виникнення і розвиток життя на Землі. Документальна стрічка «Закон Вернадского» (1983, Київнаукфільм, режисер Ролан Сергієнко) була відзначена Першим призом Всесоюзного кінофестивалю 1984 року в Києві, вона оповідає «що приховано за цим великим іменем, яку надію воно подає нам». Російські медіапродукти «Жизнь – явление космическое. В.И. Вернадский» (1988), «Острова. Владимир Вернадский» (2005), «Тайны забытых побед. 12. Озарения Вернадского» (2007), «Пророк. Эпизоды жизни академика В.И. Вернадского» (2008), «Владимир Вернадский. Атомная бомба для русского царя» (2013), «Эпоха академика В.И. Вернадского» (2013), «Новый Век Вернадского» (2015) висвітлюють різні грані життя і творчості видатного вченого, зокрема його роль в історії російської та світової науки.

Нашу увагу привернули дві документальні стрічки, створені до 150-річчя від дня народження першого президента Української академії наук, – «**Одкровення академіка Вернадського**» та «**В. Вернадський. У пошуках живої речовини**». Перший з цих фільмів підготовано ТО документальних фільмів та програм Національної телекомпанії України, а другий зроблено у межах науково-дослідної роботи «Наукове опрацювання історіографічних і наукознавчих матеріалів творчості видатних українських вчених (на прикладі В.І. Вернадського)».

Аналіз контенту вищезгаданих документальних фільмів дає підстави інтерпретувати їх як біографічні інсталяції, адже в них «увагу зосереджено на переміщенні людини у межах темпорально-просторових координат та на калейдоскопічності елементів, що охоплюють розмаїття сфер людського життя — психологічну, комунікаційну, приватну, публічну, професійну,

побутову, а також репрезентують суперечності характеру, позиціоновані і приховані симпатії/антипатії, зміни ролей і статусу, вчинки та їх мотивації» [Буряк 2017]. На думку Л.І. Буряк, біографія персонажа в полісюжетному колажі позиціонується як: 1) складова часопростору на макро- і мікрорівнях, нерозривно пов'язана з ними (світ, країна, місто, родина, оточення); 2) віддзеркалення внутрішнього світу (емоції, рефлексії, асоціації, думки, світоглядні цінності, уподобання); 3) об'єкт конструкції/монтажу на відстані часу.

У сучасному документальному біографічному кіно особистість людини фокусується через її окремішній духовний простір, насажується специфічною образністю, співвідсною з образом епохи, в яку жила ця видатна постать, та сфери, в якій вона творила. Креація згаданих образів передбачає багато підтекстових рівнів, які в результаті дають змогу вийти на соціально запитані узагальнення. Особливістю сучасних документальних фільмів-портретів є відмова від докладного переказування біографії персоналії: із багатоманіття подій автор стрічки вибудовує чітко увиразнений малюнок життя героя. Зауважимо, що в біографічних фільмах часто локалізують історію – обирають певний знаковий період життя особистості безвідносно до його тривалості. Існує своєрідний композиційний шаблон створення ювілейних та меморіальних біографічних фільмів: висловлювання залучених дійових осіб, архівні кінокадри та кіноцитати з акцентом на професійній діяльності головного героя. Проте деякі автори стрічок зміщують акцент на внутрішній світ героя біографічного конструкту, намагаються пізнати багатогранність його особистості.

Хронометраж стрічки **«Одкровення академіка Вернадського»** – 27 хвилин 14 секунд. Це полісюжетний колаж про українського філософа, природознавця, мислителя, засновника геохімії, біохімії, радіології, космізму, одного із фундаторів Української академії наук Володимира Івановича Вернадського. Динамізму оповіді надають вкраплення прямої мови академіків НАН України Олексія Онищенко, Мирослава Поповича, Сергія Волкова, Антона Наумовця, Анатолія Загороднього, а також президента НАН України Бориса Патона.

У стрічці інверсивна композиція, використано принцип тизера (повідомлення, що має привернути увагу глядача й налаштувати на рецепцію медіапродукту), яким стала кіноцитата й інформація про конференцію з проблем навколишнього середовища в Стокгольмі 1972 р.

Закадровий голос ведучого логічно пов'язує з цією преамбулою перехід до оповіді про автора теорії ноосфери, батька глобальної екології, нашого співвітчизника В. Вернадського: «Роль людини – різке порушення рівноваги, – таким був його невтішний прогноз. Вернадський не називав себе провидцем. Він був ученим...».

Оповідна стратегія у фільмі – поліфонічна колективна оповідь про героя іншими дійовими особами стрічки у поєднанні із закадровою оповіддю ведучого. Поліфонічна нарація сприяє створенню багатовимірного уявлення про вченого. З об'єктивних причин із сучасників Вернадського творцям фільму вдалося залучити тільки В.С. Неаполітанську, посиленню ефекту достовірності кінобіографії сприяє участь академіків НАН України, фахівців із різних наукових сфер.

Академік О. С. Онищенко знайомить глядачів з інформацією про життя В.І. Вернадського на Полтавщині (1 епізод), про родовід видатного вченого, з яким пов'язані знакові для української культури роди Короленків, Лисенків, Старицьких (2 епізод); про біохімію і геохімію (3 епізод); про дискусії про майбутнє Академії наук (4 епізод); про бачення В. Вернадським призначення бібліотеки Академії наук (5 епізод).

Президент НАНУ академік Б. Є. Патон оповідає про заснування Української академії наук, пов'язане з іменем В. Вернадського, та про бачення першим президентом майбутнього Академії: вона має бути державною із державним фінансуванням.

Директор Інституту філософії НАНУ академік М. В. Попович вводить глядачів у складну суспільно-політичну ситуацію другої декади ХХ ст., зокрема доби Скоропадського. В. Вернадський хотів залучити до співпраці М. Грушевського, але цю ідею не вдалося реалізувати. У період різновладдя найбільша загроза для Української

академії наук була від Денікіна, адже розвиток української науки для російської армії був не лише не пріоритетним, а й неприйнятним.

Директор Інституту загальної та неорганічної хімії імені В. І. Вернадського НАН України академік С. В. Волков оповідає про заснування наукової установи, яку він очолює, зокрема про те, що В. Вернадський заклав основи хімічної лабораторії, на базі якої постав Інститут. Нині в цьому Інституті реалізується одна з ідей геніального вченого – перероблення відходів з метою уникнення забруднень навколишнього середовища.

Перший віце-президент НАНУ академік А. Г. Наумовець звертає увагу глядачів на той факт, що В. Вернадський раніше, ніж багато вчених, зрозумів потенціал і небезпеку ядерної енергії.

Віце-президент НАНУ, директор Інституту теоретичної фізики ім. М. М. Боголюбова академік А. Г. Загородній розповідає про одне з геніальних передбачень В. Вернадського – про властивості вакууму. Вакуум не є ідеальною пустотою, це середовище, що концентрує в собі гігантські запаси енергії. Сучасні дослідження підтверджують і розвивають цю думку: вакуум – праматеринське середовище, з якого може народжуватись Всесвіт.

З прямою мовою вчених у своєрідний діалог вступає закадровий голос ведучого, який доповнює й конкретизує наведену інформацію, акцентує на важливих деталях, вплітає їх у загальну біографічну канву фільму.

Транслявання через цитати висловлювань В. Вернадського створює ефект введення голосу самого героя документальної стрічки. Цитати з документів, щоденників, листів озвучує закадровий голос ведучого, деякі з них виведено на екран. Підкреслимо, що в цьому документальному фільмі думки першого президента Української академії наук звучать українською мовою.

Якщо взяти за основу для аналізу структуру біографічної інсталяції, запропоновану Л. І. Буряк, то у фільмі «Одкровення академіка Вернадського» полісюжетний колаж вибудовується таким чином:

1) біографія як складова часопростору на макро- і мікрорівнях (світ, країна, місто, родина, оточення): інформація про коріння роду Вернадських, легенда про походження прізвища; суспільно-історичне тло – початок ХХ століття, творення Академії наук, складна комунікація вченого із владою;

2) віддзеркалення внутрішнього світу (рефлексії, асоціації, світоглядні цінності, уподобання) реалізується через цитати В.І. Вернадського (лейтмотив – жива речовина, відповідальність за наслідки своїх відкриттів); оповідь про пророче видіння вченого під час хвороби («...Це не був віщий сон, оскільки я не спав... Мені судилося сказати людству нове у тому вченні про живу речовину, яке я створюю. Це моє покликання, це обов'язок, покладений на мене, який я повинен проводити в життя, як пророк...»);

3) біографія як об'єкт конструкції/монтажу на відстані часу в документальній стрічці постає через полілог сучасних українських учених – академіків НАНУ, які привертають увагу до знакових моментів у житті першого президента Української академії наук.

У побудові біографічної інсталяції дуже важлива роль художніх деталей. Наприклад, художня деталь – робочий стіл, за яким багато років працював видатний вчений, – увиразнена закадровим голосом ведучого, мотивує логічний перехід до наступного епізоду – спогаду Валентини Сергіївни Неаполітанської. Співробітниця В.І. Вернадського згадує про єдину, але незабутню зустріч із ним, додає цікаві штрихи до сприйняття постаті видатного вченого, його біографічно-емоційної дотичності до України (зокрема про улюблену дачу в Шишаках, де Володимир Іванович мріяв завершити свій земний шлях).

На завершення стрічки звучить філософський розмисел про самотність того, хто йде попереду. Контекстуальна синонімізація (й символізація) понять *знання* й *одкровення* розгортає й фінально акцентує назву стрічки.

Хронометраж фільму «**В. Вернадський. У пошуках живої речовини**» – 16 хв 27 сек. Автор сценарію та режисер Іван Кулінський. Оператор Іван Зотиков. Закадровий текст читає

Олексій Зотиков. У фільмі використано архівні відео- та фотоматеріали з приватних колекцій.

Оповідь монофонічна: глядачі чують лише закадровий голос ведучого. Застосовано традиційний для біографічних фільмів прийом залучення щоденникових записів, цитат для побудови оповіді. Цитати Вернадського наведено російською мовою (тобто мовою оригіналу). Перемикання мовних кодів створює ілюзію багатоголосся – хоча цитати Вернадського озвучує ведучий стрічки, вони вияскравлюються з тканини кінотексту.

Візуальний ряд сприяє створенню об'ємного образу героя. Стрічка, з одного боку, надає достовірну інформацію про біографію Вернадського, а з другого – спонукає до філософського осмислення не лише ідей видатного вченого, а й природи наукової творчості, наукового відкриття (див., наприклад, згадки про Д. Менделєєва та Л. Льюм'єра).

Біографічна інсталяція у фільмі «В. Вернадський. У пошуках живої речовини» має змістові й сюжетно-композиційні точки дотику з проаналізованою вище стрічкою «Одкровення академіка Вернадського» (адже йдеться про ту саму постать), проте помітні й відмінності. Звернемося до взятої за основу структурної схеми інсталяції. Перший блок – біографія як складова часопростору на макро- і мікрорівнях (світ, країна, місто, родина, оточення) – також реалізовано через відомості про походження роду Вернадських, загальну біографічну канву життєпису видатного вченого, проте в цій стрічці більше уваги приділено не суспільно, а особистісно значущим епізодам, постатям (І. Вернадський, Є. Короленко, Б. Кістяковський), які на різних етапах життя справили значний вплив на формування світогляду видатного вченого. Подієво наснажений соціально-історичний контекст початку ХХ століття, зокрема й творення Академії наук, відступає на другий план і служить тлом для вияскравлення образу геніального вченого.

Другий блок – віддзеркалення внутрішнього світу героя стрічки (рефлексії, асоціації, світоглядні цінності, уподобання) – домінантно зацентований і символізований (як, скажімо, епізод, де вчений говорить, що відчув у собі демона Сократа). Дібрані у фільмі цитати В.І. Вернадського ілюструють

не лише його наукові студії й переконання, а вводять глядача у світ його дитинства, пошуків себе й свого шляху, сумнівів, суперечностей і відкриттів. У стрічці «В. Вернадський. У пошуках живої речовини» також оприявнюється інформація про пророче видіння вченого під час хвороби на тиф, коли подробиці подальшої наукової роботи пропливли перед ним, як кадри хроніки. Особистою філософією В. Вернадського автор біографічної інсталяції називає точність і чесність, на підтвердження цієї тези звучить цитата зі щоденника першого президента української Академії наук: «Чем более я вдумываюсь в природу, тем более ярко и сильно чувствую условность и мелочность обычных построений общественных и политических убеждений, необходимость искренности, глубины и беспощадности мысли, которую я считаю главной в научной области, научном искании». Свідомо не вдаємось до перекладу цитати, адже мовою оригіналу вона створює уявлення про стиль мислення і стиль викладу головного героя біографічної інсталяції.

Третій блок – біографія як об'єкт конструкції/монтажу на відстані часу – проєктується на потребу сучасної рецепції геніальних праць В.І. Вернадського, зокрема вчення про живу речовину.

Зауважимо, що в стрічці «В. Вернадський. У пошуках живої речовини» багатий, ефектно змонтований відеоряд: використані фото- (світлина В.І. Вернадського, його родини, згаданих у фільмі постатей тощо) і відеоматеріали (як з метою історичної реконструкції, так і відображення сучасних реалій) увиразнено візуальними ефектами (наплив, розмивання, проявлення і т. ін.). Ключова художня деталь – рукопис – упродовж розгортання інсталяції ніби «програмує» глядача на осмислення природи наукової творчості. Резюмує кінооповідь цитата В. Вернадського: «Быстро исчезает человеческая личность, недолго относительно хранится любовь окружающих, несколько дольше сохраняется память о ней, но часто чрезвычайно долго в круговороте текущей, будничной жизни сказывается её мысль и влияние её труда». У фільмі «В. Вернадський. У пошуках живої речовини» автор зробив вдалу спробу відійти від композиційного шаблону ювілейних

біографій, спонукаючи потенційну глядацьку аудиторію замислитися над філософсько-прогностичним сенсом наукової спадщини геніального вченого.

Рецепція контенту документального фільму завжди варіантна, оскільки залежить від сприйняття конкретного глядача, і відбувається як на рівні тексту, так і на рівні інших виражальних засобів. Калейдоскопічність елементів біографічної інсталяції потенціює варіантність її декодування й дає змогу реципієнтові «інсталювати» свою версію біографічного конструкту.

Буряк Л.І. Інсталяція як біографічний конструкт: Гнат Павлович Житецький. // *Українська біографістика*. 2017. Вип. 15. С. 13-42. Режим доступу: http://ub.nbuv.gov.ua/doc/ubi_2017_15_4

В. І. Вернадський. Електронна колекція. Режим доступу: <http://www.nbuv.gov.ua/taxonomy/term/64>

Даниленко В. М. В. І. Вернадський. Простір життя і думки. Київ: Академперіодика, 2019. 352 с.

Ситник К., Бевз Т. Володимир Вернадський: Людина. Громадянин. Учений. Київ: Наукова думка, 2017. 362 с.

REFERENCES

Buriak, L. I. (2017). Installation as a biographical construct: Hnat Zhytetskyi. *Ukrainian Biography Studies*, vol.15, 13-42 (in Ukr.).

V. I. Vernadskyi. Electronic collection. www.nbuv.gov.ua/taxonomy/term/64

Danylenko, V. M. (2019). V. I. Vernadskyi. Space of life and thought. Kyiv (in Ukr.).

Sytnyk, K., Bevez, T. (2017). Volodymyr Vernadskyi: Man. Citizen. Scientist. Kyiv (in Ukr.).

Anhelina Ganzha

THE SPECIFICS OF THE LINGUAL CONTENT OF UKRAINIAN DOCUMENTARIES ABOUT V. VERNADSKYI

The article analyzes the features of the language content of the documentaries «The Revelation of Academician Vernadskyi», «In Search

of Living Substance”, created on the occasion of the 150th anniversary of the scientist. The media products under study were interpreted as biographical installations, which determined their linguistic and cultural decoding.

In contemporary documentary biographical cinema, a person's personality is focused through its separate spiritual space, replenished with a specific imagery, commensurate with the image of the age in which this outstanding figure lived and the sphere in which he created. The creation of these images involves many subtextual levels that, as a result, make it possible to reach socially requested generalizations. A feature of modern documentary portraits is the refusal of a detailed retelling of the biography of the person: from a variety of events, the author of the film builds a clear picture of the hero's life. Note that biographical films often localize the story. There is a kind of compositional template for the creation of anniversary and memorial biographical films: statements of the involved actors, archival film footage and movie quotes with a focus on the professional character of the protagonist. However, some of the writers of the tape shift the focus on the inner world of the hero of the biographical construct, trying to learn the versatility of his personality.

The reception of documentary content is always variable, as it depends on the perception of the particular viewer, and occurs both at the text level (verbal) and at the level of other expressive means (non-verbal). The kaleidoscopic elements of a biographical installation potentiates the variability of its decoding and enables the recipient to «install» their version of the biographical construct.